

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ձեռագրի իրաւունքով

ՈՒԼՈՒՀՈԾԵԱՆ ԳԱՐՐԻԵԼԼԱ ԼԵՒՈՆԻ

ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅՈՒ «ԳԻՐՔ ՀԱՐՅՈՂԱՅ» ԵՐԿԻ
ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Բնագրագիտական քննություն)

Մասնագիտություն՝ 07. 00. 09.
Պատմագրություն եւ աղբիւրագիտություն

ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹՅՈՒՆ

Գիտական զեկուցման տեսքով՝
պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճան հայցելու համար

ԵՐԵՒԱՆ - 1994

Աշխատանքը կատարում է Բոլոնիայի պետական համալսարանի բանասիրության եւ փիլիսոփայության ֆակուլտետի միջնադարեան պատմության բաժնում

Պաշտոնական ընդդիմախօսներ՝

Բանասիրական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Հ.Ա. ՍԻՄՈՆԵԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

Կ. Ն. ՅՈՒՋԱՆՈՅԱՆ

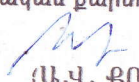
Առաջատար կազմակերպություն՝ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ:

Պաշտպանությունը տեղի կունենայ 1994թ. հոկտեմբերի 10-ին ժամը — ին ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական աստիճաններ շնորհող Դ 005. 06. 01 մասնագիտական խորհրդի նիստում (հասցե՝ Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24գ.):

Աշխատությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Ն. Մառի ան. Կովկասագիտության կաբինետում:

Ամփոփագիրը առաքում է 1994թ. օգոստոսի 31 -ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտնական քարտուղար, պատմական գիտությունների թեկնածու

(Ա.Վ. ԿՈՍՅԱՆ)

Աշխատության ընդհանուր բնութագիրը. Չորրորդ դարի կեսերին նորահաստատ քրիստոնեությունը կառուցում էր ու գաղափարական, բարոյական ու սոցիալական կազմավորման բարդ շրջան էր ապրում: Սուրբ Գրքի նորովի ըմբռնմանն ու մեկնաբանությանը զուգընթաց, եկեղեցու հայրերը այլևս հոգալու էին պաշտօնական աստիճանակարգերի, նրանց գործնական հարաբերակցության սահմանում խնդիրը՝ միաժամանակ կարգադրելով եկեղեցու եւ քաղաքական իշխանության, եկեղեցու եւ հաստատվածների համայնքի առջակցությունները: Նկատի պետք է առնել, որ եկեղեցին ներկայումս էր իբրեւ վերլուծական, վերլուծական կազմակերպություն՝ տիեզերական, սակայն ոչ ազատ տեղային բարոյություններից: Հարիւրամեակների համայնքային հալածական կացությունը պարարտ հող էր ստեղծել հասարակությունից հեռանալու, ճգնալեցությանը պարապելու արմատավորման համար, մինչդեռ պաշտօնական ճանաչում ստանալուց լետու եկեղեցին ու նրա սպասարկողները այլևս չէին կարող գոհանալ երբեմն ծայրայեղության հասնող այդ դերով (բոսկիզմ): Անհրաժեշտ էին նորմեր, բարոյական-հոգեբանական ելակետեր, որոնք կսահմանեին համայնքն սպասարկող քահանայության եւ վանական միություններ, միաբանություններ կազմող հոգեւորականության գործունեության շրջանակները, առօրեան, գործելակերպը, էթիկայության աստիճանը, նուրբապետությունը, կեցումը ու գաղափարական կանոնական սեւեռումը, անգամ նրա կենցաղը՝ ներառելով տարազն ու ուտեստը: Լիովին կարելի է պատկերացնել այս ամենի հասարակական ճնշելությունը 4-5-րդ դարերի առատականացող հասարակարգերում՝ երբեմնի Հռոմեական կայսրության, նրա ազդեցության ոլորտ ընդգրկում մեծ ու փոքր երկրների տարածքներում:

Հիմնական մատակեր եւ խնդիրները. Հայաստանը քրիստոնեությունը պաշտօնականացրած առաջնեկներից էր, ուստի կամ ինքնուրույնաբար պիտի կարգադրեր թուարկում խնդիրները, կամ

հետեւէր քրիստոնէութեան նշանաւոր կենտրոններից մէկի որդեգրած գործելակերպին: Քանի որ մոր հաւատքի պաշտօնականացումը առաւելապէս Կապադովկիական քարոզչութեամբ ու ձեռնադրութեամբ կատարուած իրողութիւն էր, մանաւանդ որ դրան մեծապէս նպաստում էր Փոքր Հայքի հոգեւոր ենթակայութիւնը Կեսարիայի եկեղեցուն: Հայոց եկեղեցին, բնականաբար, պիտի հետեւէր կապադովկիական դպրոցի թելադրանքներին՝ ամենից առաջ կառուցումաձեւին-կազմակերպչական առումով:

Պատմաբանները վաղուց նկատել են, որ Կեսարիական եկեղեցին գաղափարապէս եւ կազմակերպչօրէն հաստատուում էր Սեբաստիայի հայազգի եպիսկոպոս Եւստաթիոսի ու նրա կուսակիցների դէմ պայքարելով (Ն. Ադոնց, Լ. Նաչիկեան, Ն. Գարսեւեան), ինչպէս նաեւ հանգամանօրէն քննութեան ենթարկել «երեք մեծ կապադովկացիների»՝ Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Աստուածաբանի եւ Գրիգոր Նիսացու անհշուստները հայոց հետ, նրանց առանձին երկերի գիտական հրատարակութեամբ (Կ. Մուրադեան), սակայն առ այսօր ուսումնասիրուած, հրատարակուած ու քննարկուած չեն Բարսեղ Կեսարացու կարեւորագոյն մատենագրական վաստակներից մէկի՝ «Գիրք հարցողաց»-ի հայերէն թարգմանութեանն առնչուող խնդիրները, մինչդէռ հէնց այդ աշխատութիւնն է սահմանը ծառայել հայոց վանականութեանը՝ կազմակերպչօրէն, բարոյապէս, գաղափարական ու գործնական կտրուածքով: Ե՞րբ եւ ինչո՞ւ է այդ երկը թարգմանուել, ի՞նչ բնագրից, ի՞նչ այլալուծմանով, ի՞նչ դեր է կատարել, ի՞նչ հետքեր ու նաեւ մատենագրական ազդեցութիւններ թողել, հայերէն խմբագրութիւնը յունարէն բնագրի ի՞նչ վիճակ է ներկայացնում եւ որքանո՞վ է կարելու նրա նախնական բնագրային տեսքի նմանման համար: Այս եւ աղբիւրագիտական նման այլ հարցերի քննութեանն է նուիրուած ներկայացուող աւտենախօսութիւնը:

Գիտական նորոյթը. Վերոշարադրեալ հարցերը ցայսօր չէին կարող աւարտուն ու հիմնաւոր լուծում ստանալ, քանի դէռ ուսում-

նասիրուած եւ հրատարակուած չէին սուրբ Բարսեղի լիջեալ երկը բովանդակող հայկական միջնադարեան գրչագրերը: Ուրեմն կարելուր նորոյթներից մէկը հայագիտութեան մէջ առաջին անգամ շուրջ երեք տասնեակի հասնող եւ աշխարհի տարբեր հաւաքածոներում պահպանուող ձեռագրերի ու ձեռագրական պատուիկների քննական ու համակարգուած ուսումնասիրութիւնն է՝ նրանց ժամանակագրական, կառուցումաձեւային ու գրչական աղբիւրների բացալայտմամբ: «Գիրք հարցողաց»-ի հին հայերէն թարգմանութեան գիտական բնագրի մեր հրատարակութիւնը նախորդում է նրա յունարէն բնագրի եւ արեւելեան այլալեզու միջնադարեան թարգմանութիւնների մանաւորիկ հրատարակութիւններին եւ նշանակալի չափով խթանում ու պայմանաւորում դրանք: Գրաբար բնագրի իտալերէն մեր թարգմանութիւնը ընդլայնում է նրա գիտական գործածականութեան շրջանակը, դիւրացնում այլալեզու խմբագրութիւնները համադրելու եւ այդ հիմամբ յունական նախօրինակը վերականգնելու գործը:

Հայերէն թարգմանութիւնը շատակօրէն ուրուագծում է «Յաճախապատում» ճառերի աղբիւրագիտական աղբիւրը (հետեւեալս եւ վերջինիս հեղինակի ու ստեղծման ժամանակի հարցը), «Կանոնգրքի» ու «Գիրք թղթոց»-ի առանձին դրուագների համադրութեամբ պարզում է «Գիրք հարցողաց»-ի գործածութեան ոլորտն ու շրջանակը: Ի վերջոյ՝ նրբական է դառնում Աստղիկի վկայութիւնը հայկական վանական կազմակերպութիւնների կանոնական հիմունքների մասին:

Բազում են աղբիւրագիտութեան, հայ բանասիրութեան եւ հայ-բիւզանդական պատմական-մշակութային, լեզուական խնդիրների առնչուող այն նորոյթները, որ առաջադրում կամ լուծում են Բարսեղ Կեսարացու «Գիրք հարցողաց»-ի հայերէն թարգմանութեան գիտական հրատարակութեամբ:

Մեթոդական հիմքը. Հայագիտութեանը վաղուց արդէն ծանօթ է եւ հաջողութեամբ կիրառում է հայրախօսական գրականութեան

ուսումնասիրման ու հրատարակման քննական մեթոդին: Հետեւելով պատմա-բանասիրական աշխատանքի աւանդական այդ եղանակին, մենք զանց չենք առել հայրաքանութեան մարզում նորօրեայ նուաճումները մասնաւոր թմազրագիտական-ձեռագրագիտական առումով, մասնաւորապէս երոպական որեւէ նոր լեզուի թարգմանելու պահանջը: Մեր իտալերէն թարգմանութիւնը գալիս է լրացնելու Մխիթարեան հայրերի անցեալ ու նոր փորձերը, որպիսիք տակաւին շատ չեն:

Գիտական նշանակութիւնը. «Գիրք հարցողաց»-ի հրատարակութեամբ աւարտում է Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական ժառանգութեան հին հայերէն թարգմանութիւնների գիտա-քննական թմազրերի կազմումը, որ սկսուել էր հանգուցեալ հայագետ Կիւմ Մուրադեանի պարտաւորեցնող նախաձեռնութեամբ: Այլեւս յուսալի կոտաններ են ստեղծուած սուրբ Բարսեղի երկերին առնչուող աղբիւրագիտական-մշակութաբանական բազում քննութիւնների համար, պարզուած հայ մատենագրութեան պատմութեանը վերաբերող շատ խնդիրներ:

Սուրբ Բարսեղի ժառանգութեան հին հայերէն թարգմանութիւնների հրատարակութիւնը ընդհանրական կարեւորութիւն ունեցող փաստ է, հայագիտութեան կշռաւոր նպաստը բիզանդագիտութեանը, մասնաւորապէս հայրաքանութեանը: Այժմ մեծապէս դիտացուած է միւս երկու կապաղովկացիների՝ Աստուածաբանի ու Նիւսացու երկերը հրատարակութեան պատրաստելու խնդիրը. այլեւս մշակուած է մեթոդը, պարզուած աղբիւրագիտական շրջանակը: Գործնական առումով այս նուաճումը նորից է հաւաստում հայկական խմբագրութիւնների ու տարբերակների անգանցառելի կարեւորութիւնը եկեղեցու սուրբ հայրերի թողած ժառանգութեան գիտական հետազոտութեան գործում եւ միաժամանակ վկայում է, թէ հայոց միջնադարը որքան ընկալունակ է եղել քրիստոնէական քաղաքակրթութեան նուաճումները սեփականելիս:

Աշխատութեան պաշտօնական արժեւորումը. Այն բազմիցս, իբրեւ զեկուցման կամ յօդուածի նիւթ, ներկայացուել է միջազգային գիտաժողովներում, քննարկուել է ու հարց առ հարց ըստ պարագաների թելադրանքի հրատարակուել: Երկհատոր մեր հրատարակութիւնը բնականաբար, պիտի քննարկուէր նաեւ «Դիւան քրիստոնէական արեւելեան մատենագրութեան» մատենաշարի խմբագրութիւնում: Ի վերջոյ՝ երկհատորը, իբրեւ զեկույցի տեքստով ներկայացուող ասեմախօսութիւն, մասնաշատուկ քննութեան է առնուել Հայաստանի ԳԱԱ արեւելագիտութեան ինստիտուտի «Քրիստոնէայ Արեւելքի բաժնում եւ գիտական խորհրդում: Քննարկումների ու հրապարակումների ժամանակագրութիւնն ու աշխարհագրութիւնը բացորոշ կերեւան ամփոփման վերջում ներկայացուող հրապարակումների ցանկում:

Աշխատանքի հիմնական բովանդակութիւնը. Երեք կապաղովկացիներից հայերին քաջածանօթ էր յատկապէս Բարսեղ Կեսարացու գործունէութիւնը եւ քարոզչութիւնը: Պատահական չէ, որ նրա աճատրութեան շուրջ ստեղծուած վաղեմի աւանդութիւնը ընդհանուր շատ գծեր ունի հայոց մէջ սրբացուած Ներսէս Մեծի կերպարի հետ¹: Ուստի եւ միանգամայն բնական պէտք է համարել 5-րդ դարում՝ քրիստոնէական մշակույթի եւ գրականութեան իւրացման բուն շրջանում, Բարսեղ Կեսարացու երկերի հայերէն թարգմանութեան եւ լայնօրէն տարածման իրողութիւնը: Նրա ժառանգութիւնից յատկապէս նշելի են «Վեցօրեան», «Գիրք պահոց» ճառերի ժողովածուն եւ «Գիրք հարցողաց» երկը, որի յունարէն բնագիրը յայտնի է Ἀσκητικόν ընդհանուր անունով:

¹ Այս մասին տե՛ս Կիւմ Մուրադեան «Բարսեղ Կեսարացիի եւ նրա «Վեցօրեան» հայ մատենագրութեան մէջ» Երեւան 1976, Ն. Գարսիւնյան, Nerses le Grand, Basile de Cesaree et Eustathe de Sebaste, REArm., n.s. XVII, Paris 1983; The Epic Histories Attributed to Pawstos Buzand (Translation and Commentary by Nina G. Garsoian), Cambridge (MA), 1989:

Վերջինս ողջ Քրիստոնեայ Արեւելքում յախճի է եղել իբրեւ Բարսեղի իրատեսակ կանոնադրութիւն՝ ուղղուած բոլոր այն քրիստոնեայ հաւատացեալներին, որ կամենում էին առաւել խորութեամբ եւ ի մօտոյ հետեւել նոր ուսմունքին: Երկի հիմնական խնդիրն է կանոնակարգել մասնատրապէս Փոքր Ասիայում եւ հարակից երկրներում մեծ տարածում գտած ճգնատրական կեանքը, որ այդ ժամանակ բնութագրում էր ներդաշնակ հասարակական կեանքի համար սպառնալիք դարձող ծայրայեղութիւններով, մեծակեացների անկառավարելի հոսքով դէպի անմատչելի քարայրները, լեռնային ծերպերը եւ առհասարակ ճգնատրական վարքութարքում միասնական կարգուկանոնի բացակայութեամբ:

Իբրեւ ժամանակի հոգեւոր եւ հասարակական կեանքի խոշորագոյն կազմակերպիչ-վերանորոգողներից մէկը, Բարսեղ Կեսարացին քարոզում է նախ եւ առաջ Աստուծոյ սէրը, որ միակ հաստատուն կապը կլինէր վանականների միաբան կեանքի, որի հիմքի վրայ էլ հնարարւոր էր կառուցել ճգնատրական մի նորատիպ հաստատութիւն՝ փոքր խմբերով, այսպէս կոչուած «եղբայրութիւններով» կազմակերպուած: Սրանց կեանքը, ըստ Կեսարացու, պէտք է ընթանայ հոգեւոր ամփոփանքի ղեկավարութեան ներքոյ, նրա որոշումների ու հրահանգների լիակատար հնազանդութեան պայմաններում, ներառած աղօթքն ու գործունէութիւնը, կարօտեալների, հիւանդների ու ճամփորդների սպասարկութիւնը: Ըստ այդմ՝ Կեսարացին անդրադառնում է նաեւ եղբայրութեան ներքին՝ յստակ լուծում պահանջող տնտեսական ու գործնական խնդիրների: Հրահանգ-կանոնների այդ ամբողջութիւնը «Գիրք հարցողաց»-ում տրուում է հարց ու պատասխանների շարքով՝ ներկայացնելով ամենաբազմազան՝ աստուածաբանական, բարոյագիտական, կենցաղային, իմաստասիրական, պաշտամունքային եւ այլ խնդիրների մի որոշակի շրջանակ եւ ուրոյն սահմանումներ: Միաբանների առաջադրած հարցերին Կեսարացու տուած պատասխանները հիմնականում ներշնչուած են Աստուածաշնչից, որից կատարուած հարիւրաւոր

մէջբերումները «Գիրք հարցողաց»-ում պահանջում են մասնագիտական լատուկ ուսումնասիրութիւն²:

Իբրեւ նոր քարոզչութիւն, այն կանոնադրութիւնը բարեշրջեց եւ միանգամայն նորովի հիմքերի վրայ դրեց ողջ Արեւելքի ճգնատրական կեանքը եւ զաղափարաբանութիւնը, գտաւ ընդհանրական ընդունելութիւն:

Ἀσκητικόν-ի հայերէն բնագիրը կազմուած է հարցերի ցանկից, 361-362 հարց ու պատասխան (հարցմունքներ) ներկայացնող քննարկումից, երկու առաջաբանից եւ մի շարք կանոններից՝ այսպէս կոչուած «պատուհասներից»: Ինչ վերաբերում է երկի յումարէն բնագրին, միջնադարում այն կրել է մի շարք փոփոխութիւններ, որոնց հետ կապուող բանասիրական-աղբիւրագիտական շատ խնդիրներ տակաւին յստակուած չեն, քանի որ նրա գիտաքննական բնագիրը դեռեւս չի կազմուած: Ἀσκητικόν-ի այսօր հրապարակի վրայ եղած լատագոյն ամբողջական տեքստը պատրաստուած է Ժ. Գառնիէի (J. Garnier) կողմից, 1722թ. եւ ամփոփուած Patrologia Graeca մատենաշարում (հատ. 31, սիւն. 832-1308): Այն թէեւ քննական չէ, սակայն տեղ-տեղ ունի ընդհանուր բնույթի ծանօթագրութիւններ՝ ձեռագրական տարբերակների նշումով: Դրանք, անշուշտ, բաւական չեն այսօրուայ բնագրագիտութեան պահանջները բաւարարելու համար եւ, բնականաբար, լրացուցիչ դժուարութիւններ կան համեմատութիւններ կատարելիս: Բարեխիտաբար, հրապարակի վրայ է ֆրանսիացի գիտնական Ժան Գրիբոմոնի Histoire du texte des Ascétiques de S. Basile (Louvain, 1953) արժէքատր պատմաբանասիրական-ձեռագրագիտական հետազօտութիւնը,

² Մասնատր այդ քննութիւնը պէտք է պարզի, թէ Աստուածաշնչի մէջբերումները թարգմանադիւ ո՞րն էր հայրաբանական երկերի թարգմանիչների մօտեցումը: Մեր դէպքում յումարէն բնագիրը համընթաց է Աստուածաշնչի ընդունուած տեքստին, մինչդեռ հայերէնը շատ անգամ շեղում է Ջոհրապեան տեքստից, հարց հարցնելով՝ արդե՞օք սոյն տարբերակները զայիս են թարգմանչի ազատ յօրինուածքից թէ՞ արձագանքն են մի ուրիշ հին թարգմանութեան:

որից անհրաժեշտութեան դէպքում օգտուում ենք մեր ուսումնասիրութեան մէջ:

Ἀσκητικόν - ի այլալեզու տարբերակները շատ են. ժամանակին այն թարգմանուեց Քրիստոսեայ Արեւելքի գրեթէ բոլոր լեզուներով. առաւել արժէքաւոր է նոյն 4-րդ դարում Ռուփիմոսի կատարած լատինական համառօտ «Փոքր Ասկետիկոն» անունով յայտնի խմբագրութիւնը: Այնուհետեւ հնագոյններից է յուշարձանի հայերէն թարգմանութիւնը, որը յայտնի է «Գիրք հարցողաց» անունով (ի դէպ, այս խորագիրը առաջին անգամ հանդիպում է 12-րդ դարում, «Գիրք պատմատաց»-ի ցանկերում, մինչդեռ բուն երկը մինչեւ 17-րդ դարի սկիզբը մեզանում շարունակոււմ էր ընդօրինակուել անխորագիր):

Հայերէն թարգմանութեան կարեւորութիւնը յունարէն նախաբնագիրը վերականգնելու համար անվիճելի է: Ըստ Ժ. Գրիքոմոնի, հիմքեր կան ենթադրելու, որ հայերէն հին թարգմանութիւնը ներկայացնում է յունարէն նախօրինակի մի հնագոյն խմբագրութիւն, որից 9-րդ դարում օգտուել են Կոստանդնուպոլսի հուշակաւոր Ստոդիոն վանքում: Նրա կարեւորութիւնն անելի է շեշտուում, եթէ նկատի առնենք, որ թարգմանութիւնը յունարէնի բնագրի անելի հին վիճակ է ներկայացնում, քան այսօր մեզ յայտնի ամենահին յունարէն ձեռագիրը:

Ինչպէս ցոյց է տալիս հայերէն թարգմանութեան մեր կատարած բառացի լիակատար համեմատութիւնը, այն հիմնականում նոյնանում է յունարէնին՝ ընդգրկելով նրա բնագիրն ամբողջութեամբ: Թարգմանութիւնը բառացի, սակայն ոչ կոյր ընդօրինակութեամբ հետեւում է նախաբնագրին, իսկ շեղումները, պարզում է, գրեթէ միշտ համընկնում են Ժ. Գառնիեի հրատարակութեան մէջ օգտագործուած ձեռագրական այլընթերցումներին, մասնատապէս՝ Reg. I (այժմ՝ Paris, gr. 505), Voss. (այժմ՝ Leiden gr. 1) եւ հազուադէպ Colb. (այժմ՝ Paris, gr. 502) երեք ձեռագրերին: Հայերէն թարգմանութիւնը յետաքրքիր է նաեւ նախաբնագրի հետ իր դրսեւորուած մի քանի

կառուցումաձքային կարեւոր տարբերութիւններով, որոնք թերեւս, կարող են դիտուել իբրեւ թարգմանութեան նախազաղախար օրինակի առաւել հմութիւնը վկայող լատինացիներ: Դրանցից ակնառուն յունարէնում առկայ հարցուպատասխանների՝ «ընդարձակ» եւ «համառօտ» դասակարգման բացակայութիւնն է հայերէնում եւ ապա՝ յունարէնի նկատմամբ հայերէնում հարցմունքների հերթակայութեան խիստ անհամապատասխանութիւնը: Եւ, վերջապէս, բնագիրը եզրափակող «պատումհաս» կոչուող կանոնները հայերէնում քիչ են, թուով 11՝ յունարէնի 60-ի դիմաց:

Նշուած առնչութիւնները, որոնց մեծը անդրադառնում ենք մեր հրատարակութեան մէջ, կարիք ունեն հայագէտ եւ յունագէտ աղբիւրագէտների համակողմանի համալիր վերլուծութեան եւ վերջնական արժէքաւորման, սակայն իրերի ներկայ վիճակով անգամ պարզ է, թէ որքան մեծ է այն նպաստը, որ կարող է բերլ հայերէն թարգմանութիւնը միջազգային բարսեղագիտութեանը:

«Գիրք հարցողաց»-ի հայերէն թարգմանութեան հեղինակին եւ ժամանակին վերաբերող որեւէ մատենագրական տեղեկութիւն չունենք: Վստահ կարելի է ասել սակայն, որ Բարսեղ Կեսարացու կեանքն ու գործունեութիւնը արդէն 5-րդ դարում քաջ յայտնի են եղել Հայաստանի մտաւորական լայն խաւերին: Նրա գործուն մասնակցութիւնը Փոքր Հայքի եկեղեցիների մի շարք խնդիրներ լուծելիս, հայ եւ յոյն քրիստոսեայ բնակչութեանը ուղղուած քարոզչութիւնը բաւարար հիմքեր էին, որ անունը արծարծուէր եւ մեր պատմիչների երկերում: Պատահական չէ, որ Փաւստոսի Պատմութեան 4-րդ գրքում, անդրադառնալով Ներսէս Մեծի կերպարին, ինչպէս վերը նշեցինք, զուգահեռներ է նշում (որոշ շփոթութեամբ եւ անաքրոնիզմով) Բարսեղ Կեսարացու կեանքի հետ, իսկ Ղազար Փարպեցին «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան» երկում, մերժելով ամբաստանողների մեղադրանքները, իր կարդացած հեղինակների

շարքում, ի թիւս եկեղեցու նշանաւոր հայերի, յիշում է եւ Բարսեղի անունը:

Թարգմանութեան ժամանակի հարցը սակայն, անլի յետակ պատասխան է պահանջում: Նկատենք, որ ստուգելի են Կեսարացու հայերէն թարգմանում թոյր երեք գործերի՝ «Վեցօրեայ»-ի, «Գիրք պահոց»-ի եւ «Գիրք հարցողաց»-ի թարգմանութեան համաձայնեցները: Հիմնականում լեզուական, ոճական ու բառագանձային իրաչափութիւններից ելնելով, հետազոտողները համերաշխ են, որ «Վեցօրեայ»-ի թարգմանութիւնը կատարուած է 5-րդ դարի առաջին կէսին: Այս կարծիքին է մասնատրապէս Կ. Լ'ուրադեանը. նա «Վեցօրեայ»-ի ազդեցութեան հետքեր է գտնում նոյնիսկ Կորինթի երկում, իսկ Հայկազեան բառարանի հեղինակների համոզմամբ «Վեցօրեայ»-ն է «հին թարգմանութիւն քաջ հայկաբանութեամբ»: Ինչ վերաբերում է «Գիրք պահոց»-ին, բաղադրուած լինելով մի քանի տասնեակ ճառերից, կարելի է կարծել, թէ թոյր ճառերը չէ, որ թարգմանուած են նոյն ժամանակ, նոյն թարգմանչի ձեռքով: Մաշտոցի անուան Մատենադարանի No. 5595 ձեռագրի 327ա էջի յիշատակարանը վկայում է, որ գոնէ «Ի ծնունդ Փրկչին» ճառը թարգմանուել է 7-րդ դարում, Համազասպ Մամիկոնեանի խնդրանքով, Դաւիթ Տարօնացու ձեռքով: Սոյն փաստը իր հերթին արդարացնում է ՆՀԲ-ի հեղինակների կարծիքը, թէ՛ «Այս ամենայն (Բարսեղի գործերը-Գ. Ու.) ընդհանրապէս են թարգմանութիւնք նախնեաց ի Ե դարու, քայց կան եւ ի նոսա ինչ-ինչ թարգմանեալ ի Զ եւ ի Է դարս տարապաշման հելլենաբանութեամբ»³:

Բարսեղ Կեսարացու հայերէն թարգմանութիւններում ոսկէ-դարեան նորմերի եւ 7-րդ դարի լեզուական իրողութիւնների առկայութիւնը հնարաւոր⁵ դարձնում ենթադրել, որ «Գիրք հարցողաց»-ի թարգմանութիւնը կատարուած լինի վերոնշեալ երկրորդ ժամանակա-

³ Կ. Լ'ուրադեանի հետազոտութիւնն ու պատրաստած գիտական բնագիրը այժմ հրատարակութեան ընթացքի մէջ է

հատուածների արանքում, ետմաշտոցեան, քայց նախաշոնարան շրջանում: Այս կարծիքը մենք կփորձենք հաստատել բնագրային մի քանի «ներքին» եւ «արտաքին» փաստերով:

«Ներքին» փաստերի, այլ խօսքով «Գիրք հարցողաց»-ի թարգմանութեան լեզուական իրաչափութիւնների եւ մասնատրապէս լուսական բնագրի հետ ունեցած մերձադրութեան առնչութեամբ պէտք է նշենք, որ բառ առ բառ համեմատելով հայերէն թարգմանութիւնը լուսարէն հրատարակուած բնագրի հետ, մենք յանգել ենք հետեւեալ եզրակացութեան.

ա) Հայ թարգմանիչը բառացի թարգմանել է իր ձեռքի տակ եղած լուսարէն բնագիրը,

բ) Թարգմանութեան լեզուն ներկայացնում է մի միջակայ փուլ դասական եւ լուսաբան թարգմանութիւնների լեզուների միջեւ:

Այս եզրակացութիւնները հիմնաւորող փաստերը կվերլուծուեն մեր հետագայ շարադրանքում՝ լուսարէնի հետ թարգմանութեան առնչակցութեան եւ բուն թարգմանութեան բառապաշարի, ձեւաբանութեան եւ շարահիսութեան հարցերը քննելիս, իսկ այժմ նկատենք, որ լեզուական տուեալները թոյլ են տալիս սոյն թարգմանութիւնը համարել թարգմանական լեզուի մի հետաքրքիր նմուշ, որ ուշագրաւ զուգակցութեամբ երեւում են դասական ոճի գեղեցկութիւնն ու փայլը եւ լուսարէնի ազդեցութեան որոշակի հետքեր: Գոյութիւն ունեն նաեւ «Գիրք հարցողաց»-ի թարգմանութեան վաղեմիութիւնը հաստատող կողմնակի լրացուցիչ «արտաքին» վկայութիւններ, որոնք ուղղակի կոտանքների բացակայութեան պայմաններում հարցի լուծման համար ոչ երկրորդական նշանակութիւն են ստանում: Փաստերի առաջին խումբը կապւում է «Յաճախապատում ճառեր»-ի, երկրորդը՝ «Հայոց կանոնագիրք»-ի հետ:

Անդրադառնանք դրանց առանձին-առանձին:

1. Յաճախապատումի 23-րդ ճառը գրեթէ ամբողջութեամբ արձագանքում է Բարսեղ Կեսարացու մի քանի գլխաւոր դրոյթների:

Այն եւս քարոզում է Աստուծոյ սէրը, որ «եղբայրութեան» կապող գաղափարն է, «առաջնորդին» կամ «վերակացուն» հնազանդելու անհրաժեշտութիւնը, աղօթքի, աշխատանքի հարկաւորութիւնը եւ այլն: Ընդ որում, երկու յուշարձաններում էլ «եղբայրութիւն», «եղբայր», «առաջնորդ» եւ «վերակացու» բառերը վկայուած են նոյն նրբիմաստներով: Առաւել խօսունք, սակայն քաղումներ վկայող բառական, ոճական ու դարձուածքային նոյնութիւններն են: Ստորեւ ներկայացուող զուգահէյր մէջբերումները, խորոնցիցմի քանիսը բերում է «Պ. Ս:» ստորագրութեամբ հեղինակը «Արարատ» ամսագրում, (1898թ., No.1-12, էջ 244-249) ցոյց են տալիս ա:դ ուշագրաւ իրողութիւնը.

Յաճախապատում 23-րդ ճառ Գիրք հարցողաց (Basilio di
(Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգոր Լու- Cesarea Il Libro delle Domande
սաւորչի Յաճախապատում (Le Regole) edito da Gabriella Ulu-
ճառք վենետիկ 1838) hogian Lovanii 1993)

Ունկնդիր լինել առաջնորդաց ... պարտական է (առաջնորդին
խրատուց եւ հպատակ կալ - Գ. Ու.) վասն եղբայրութեան
նոցա հրամանացն եւ նոքա մի տքնել վասն ոգւոց նոցա, եւ
անհոգ լիցին ժողովրդեան ուխ- հոգալ վասն փրկութեան իրա-
տին, զի համառ տալոց են քանչիւր, որպէսզի համառ տա-
վասն նոցա յաւուրն այցելու- լոց են հոգալ այսչափ... Հարց.
թեան էջ 209 21, 8 274

Եւ որ վերակացուն է, զգաստ
լիցի առ մերձաւորս եւ նախա-
տես առ հեռաւորսն էջ 209-210

... ոչ խստութեամբ պատու-
հասել, այլ հեզութեամբ արի-
նադրել եւ խրատել, որպէս
գրեալ է (2 Տիմ. Բ. 2, 25),
զգաստ առ մերձաւորս,
նախատես առ հանդերձեալսն
Հարց 35, 8 368

... զիրաքանչիւր գործն յառա-
ջացուցանել փութացել եւ ան-
դանդաղ զփառաբանութիւնն ա-
ւարտեցին հաճոյ Աստուծոյ եւ
առաջնորդին եւ եղբայրութեան,
զի կարացեն ասել ամենեքեան...
էջ 211

Իրաքանչիւր ումեք պարտ է իւր
գործոյն ուշ դնել եւ զայն ցան-
կալով հոգալ, որպէս Աստուծոյ
նուիրեալ, անդադաղ փութով եւ
հոգալով մտաւորութեամբ, ան-
բծութեամբ լնուլ, զի ունիցի հո-
մարձակութիւն ասել յամենայն
ժամ... Հարց 34, 8 355

Եւ հասարակաց պաշտօնն մի՝
պատճառաւոր ինչ խափա-
նեցի, բայց եթէ ի պէտս ինչ
եկեղեցուն ըզբաղեալ հրամա-
նաւ վերակացոյն. սակայն եւ
անդ կատարեցի աղօթքն: Եւ
ամենայն ուրեք պաշտօն աղ-
թիցն հոգեւորապէս կատա-
րեցի անխափան. ի մտել ի
տան, ի գնալ ի ճանապարհի, ի
գործել եւ ի մեջել եւ ի լառնել:
Եւ չթողուլ ի մտաց զյիշա-
տական Աստուծոյ էջ 211

Հարց. Եթէ պարտ է ի պատ-
ճառս աղաթից եւ սաղմոսաց
զգործոյն անփոյթ առնել, եւ որ
ժամանակք են աղաթից պատ-
շան եւ առաջին՝ եթէ պարտ է
գործել: Հարց 33, § 326

Թէպէտ եւ հեռաւորագոյն ուրեք
վասն գործոյն եւ տեղեացն
բնութեան հասանիցեն, լնու
պարտիս անդ իրաքանչիր
աղաթսն... Հարց 33, § 337

... եւ կախել զյիշմանց նորա
(Աստուծոյ - Գ. Ու.), որպէս
զմարցն տղայքն... Հարց. 2, §
113

Եւ դիրաւ հաւանութիւն ճշմարիտ
սիրով առ վերակացուն եղիցի
ամենեցուն, եւ մի ըստ իր կա-
մացն խնդրեցէ զգործն ի մեա-
նէ... էջ 211

... զի որ ըստ իր ցանկութեան
ընտրեցէ զգործն, ամբաստա-
նութիւն զինքենէ բերէ... Հարց 34,
§ 352

Ապա եթէ ունի ինչ պատճառս
մեկուսանալոյ, մի ծածկեցէ
լառաջնորդէն եւ յեղբայրութեանն
էջ 212-213

Հարց. Եթէ արժան է մեկուսանալ
ուրեք առանց յիշեցուցանելոյ վե-
րակացոյն: Աս. Տեառն ասե-
լով..., որչափ եւս առաւել իրա-
քանչիր ոք ի մէջ ինքնակամ
լինել ոչ պարտի Հարց 104, § 486

Այլ որ տնտեսն է՝ համարեցի
զինքն Աստուծոյ մատակարար,
ահի եւ երկիրի տնտեսեցէ
զհաւատացեալսն յԱստուծոյ ա-
ւանդսն, եւ զգուշացի անօթոցն
մի ի ծոպութենէ կորուստէ. եւ կամ
լարհամարհանաց արտաքս քն-
կեցէ. եւ անփոյթ արարեալ
աւանդիցն լաճախ ի ծախս առից
ոչ ի հաճոյս Աստուծոյ, եւ կրեցէ
դատաստան ի Տեառնէ որ ի միտ
առնու զամենայն զխորհորդս եւ
զգործս. զի ամենայն ինչ յԱս-
տուծոյ է նուիրեալ լաղագս
պիտոյից եղբայրութեան: էջ 213

Հարց. Որպէս խնամ ածել պար-
տիս գործանեալքն հաւատա-
ցեալ անաւթոցն: Աս. Առա-
ջին՝ որպէս Աստուծոյ անուա-
նեալք եւ նուիրեալք, ապա...
Հարց 124, § 508

Հարց. Եթէ ի ծոպութենէ կորուստէ
եւ կամ լարհամարհանաց ար-
տաքս վարեցէ. Աս. Որ արտաքս
վարեաց, որպէս սեղանակա-
պուտ, իսկ որ կորոյսն, որպէս
պատճառք կողոպտողի դատես-
ցի. զի ամենայն որ Տեառն
անուանեալ է. Աստուծոյ նուի-
րեալն է.: Հարց 125, § 509

զի մի ի հեղագեղոցն ի դատա-
տան անկանիցին էջ 214

անկցի ի հեղագեղոցն դատա-
տան Հարց 128, § 512

Երկու բնագրերի հարազատութիւնը անտարակուսելի է:
Բարսեղ Կեսարացու ինքնուրոյն մտքերի՝ լեզուական նոյն ատաղ-
ձով առկայութիւնը Յաճախապատում ճառերում թելադրում է
ենթադրել, որ «Գիրք հարցողաց»-ը ծանօթ էր վերջիններիս
հեղինակին իր հայերէն խմբագրութեամբ: Այս փաստը հարկադրում
է կամ զգալիօրէն ետ բերել «Յաճախապատում»-ի ստեղծման
ժամանակը, կամ եզրակացնել, որ «Գիրք հարցողաց»-ի
թարգմանութիւնը շատ վաղ է կատարուել:

2. «Գիրք հարցողաց»-ի հայերէն բնագիրը եզրափակուող
թոով տասնմեկ կանոններ՝ «պատուհասներ», որ սահմանում են
մեղանշած միաբանների պատիժները, բոլորն էլ նոյն խմբա-

գրութեամբ տեղ եւ գտել «Հայոց կանոնագիրք»-ի ճիշտ այն բաժնում (առաջին երեք տիեզերական ժողովների կանոններից ամփոփալէս լետոյ եւ Օսմանականի ժողովի կանոններից առաջ), որ ներկայացնում են եկեղեցական օրէնադրութեան ժամանակագրական առումով ամենահին նիւթերը՝ ի մի բերումս հաւանաբար արդէն 5-րդ- 6-րդ դարերում եւ խմբագրումս յետագայում 8-րդ դարում Յովհաննէս Օձնեցու ձեռքով:

Անտարակոյս է, որ Բարսեղ Կեսարացու սահմանադրութիւնը (ի միջի այլոց երկրորդ առաջաբանի ենթավերնագիրն է «Սահմանք կրօնատարականք») գործածական է եղել միջնադարեան հայկական վանքերի լայն շրջանակում (Սեւանի Առաքելոց վանք, Կամրջաձոր, Սանահին եւ Հաղբատ), ինչպէս վկայում է Ստեփանոս Տարօնեցին (Ասողիկ)⁴:

«Յաւորս Սմբատայ յԵԽԶ թուականին... փոխանորդէ զարօռ հայրապետութեանն այրն Աստուծոյ Մաշտոց:... Ի մանկութենէ խոտաբուս կենօք կեցեալ անապատաւոր ճգնութեամբ, որ եւ ի ծովուն Գեղամայ զկղզին Սեւանայ բնակութիւն իւր արարեալ՝ շինէ գեկեղեցին ի նմա, որ Առաքեալս անուանի: Յոր միացեալ ժողովեցան եղբարց բազմութիւն, կանոնադրութեան սահմանաւ սրբոյն Բարսեղի, միակրօնք ի տան Աստուծոյ եղեալ, ստանալով զբազմութիւն գրոց սրբոց՝ զի լուսաւոր եղիցին աչք ոգոց ի տեսութիւն ճանապարհին Տեառն ըստ անստերիւր ուղեորութեանց»: Էջ 159-160

«Յայսմ ժամանակի (929-ից լետոյ- Գ. Ու.) ծաղկեալ պայծառանայր կարգ կրօնատարական հանդիսից ի աշխարհից Հայոց: Եւ ի յովն տեղիս շինեցան եղբայրանոցք, եւ ժողովեցան միաբանակեացք սիրովն Քրիստոսի: Նախ առաջին՝ մեծահոգակ ուխտն Կամրջաձորոյ ի գաւառին Արշարունեաց, որոյ առաջնորդ հայր

⁴ Ստեփանոս Տարօնեցոյ Ասողիկն, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 159-160, 173-174, 181:

Յովհաննէս... եկեալ բնակեցաւ յառաջասացեալ տեղին Կամրջաձոր, կանոն կարգի ունելով զսահմանադրութիւն սրբոյն Բարսղի հայրապետին մեծի ի վերայ առաքելական հիմանն՝ թէ «Էր մոցա ամենայն ինչ հասարակւց (Գործք Առ. Բ, 44)»... յոր ժողովեալ արք ճգնազդեացք թուով Յ»: Էջ 173-174

«Յաւորս սորա (953-ից լետոյ- Գ. Ու.) շինեցան կրօնատրանոցք, ճգնատրականաց տեղիք Սեւորդեաց աշխարհին, հաւասարակեացք, միաբանականք, ըստ յառաջասացեալ կանոնին սահմանադրութեան սրբոյն Բարսղի, որոց երկոցունց տեղեացն անուանք Հաղբատ եւ Սանահին հանդէպ միմեանց, միակրօնք ի տան Աստուծոյ արանց Շ-ոց»: Էջ 181

* * *

«Գիրք հարցողաց»-ի լեզուական համակողմանի քննութիւնը (բառապաշար, ձեւաբանութիւն, շարահիւսութիւն) փաստացի հիմք է տալիս ասելու, որ թարգմանիչը հանդէս է բերել բնագրի նորը ըմբռնողութիւն, լեզուական ճկունութիւն, դասական հայերէնի բառապաշարի հմուտ օգտագործում: Բառերին տալով նորովի հնչողութիւն, նա անհրաժեշտութեան դէպքում՝ բնագրի թելադրանքով չի խուսափում նաեւ բառիմաստների նրբերանգային արուեստաւոր եւ բնագրային համարժէք նորամոծութիւններից եւ իմաստային ուրոյն շեշտադրումներից: Օրինակ, ἀδελοφός (եղբայր) բառն օգտագործում իր մասնակի՝ «հաւատքի եղբայր, կրօնակից», ἀσκησις (վարք)-ը՝ «ճգնաւորութիւն», κατορθόω (ուղղել)-ը՝ «իրականացնել, հասնել մի բանի», ἐξετάζομαι (խուզիմ)-ը՝ «հարմարուել», σκοπός (հանդէս)-ը՝ «նպատակ» իմաստով:

Ինչ վերաբերում է յունարէնի բարդ բառերի թարգմանութեանը, ուշագրաւ է նշել, որ «Գիրք հարցողաց»-ի հայերէն բնագիրը գրեթէ բոլորովին զերծ է նախդիրների միջոցով կատարուած պատճէնումներից, որոնք յատուկ են խիստ յունական դպրոցի ճեղհնակների: Այսպէս՝ թարգմանիչը օգտագործում է «յայտնեմ» ἀποφαίνω-ի, «ձգումն» ἐπίτασις-ի, «կամք» δίαθεσις-ի դիմաց, նա

չի խուսափում, սակայն, անուան կամ բայի արմատով բաղադրուած բառերից, այսպէս՝ πολυτροπος «բազմագունակ», φιλοδοξία «փառասիրութիւն», κενοδοξία «անափառութիւն», որոնց օրինակներ կան արդէն Աստուածաշնչի թարգմանութեան մէջ (օրինակ՝ «բազմագութ» (Յակ. Ե, 11) լուս. πολυπλαγχος, «բազմապատիկ» (Ղուկ. ԺԸ, 30) լուս. πολλαπλασιονα «սնապարծութիւն» (Փիլիպ. Բ, 3) լուս. κενοδοξία, եւ այլն): Սրանով էլ թարգմանչի լեզուն որակում է իբրեւ միջօղակ մի լեզու ոսկեղարեան եւ լուսարան հայերէնի միջեւ:

Թարգմանութեան լեզուի ձեւաբանական կազմի մասնական վիճակի մասին ստույգ կարծիք չենք կարող յայտնել, քանի որ յուշարձանը մեզ է հասել 11-րդ-19-րդ դարերի տարբեր, ոչ սակաւ դէպքերում նաեւ շփոթ գրչութեամբ: Նկատում են, օրինակ, բայական «-ել/եալ» վերջաւորութեան որակ կազմող շփոթութիւնները, որ մտածել են տալիս, թէ արդե՞օք գրիչները յստակօրէն գիտակցե՞լ են դրանց տարբերութիւնը:

Շարահիսական համակարգը թերեւս թարգմանութեան առաւել հետաքրքիր լեզուական իրողութիւնն է, որ մասնագիտական յատուկ քննութեան կարիք է զգում: Այստեղ միայն ճշեմք, թէ ձգտելով թարգմանական ստուգութեան եւ ճշգրտութեան, թարգմանիչը միաժամանակ չի կառչել բնագրին՝ իրեն վերապահելով որոշ ազատութիւն, հայերէնի շարահիսական համակարգից բաւական տարբեր լուսական դարձուածքները, մասնաւորապէս դերբայներով հարուստ երկարաշունչ տարբերութիւնները հայերէնի վերածելիս: Նման դէպքերում նա բազմազանութեան համար օգտագործում է բայական տարբեր ձեւեր, որ երբեմն յաճեցնում են մախիմաստի որոշ մթագնման կամ իմաստի աղճատման: Համանման փաստերը եւս հաստատում են վերն արուած մեր եզրակացութիւնը, որ թարգմանութիւնը ժամանակով մախորդում է լուսարան հայերէնին՝ գրաւելով նրա եւ դասական հայերէնի միջեւ միջին դիրք:

«Գիրք հարցողաց» երկի հայերէն ձեռագրերը եւ նրանց գիտական դասակարգումը

«Գիրք հարցողաց» երկի հայերէն ձեռագրերը ունեն ժամանակագրական եւ աշխա հագրական լայն ընդգրկում: Ստեղծուելով շուրջ 900 տարուայ՝ 10-19-րդ դարերի ընթացքում, պատմական Հայաստանի տարբեր գաւառներում եւ այլուր (Պոլիս, Օդրոթ, Մուշ, Լիւմ, Սեբաստիա, Հոռն եւ այլն), նրանք ներկայացնում են գիտական համակողմանի հետաքրքրութիւն: Աղբիւրագիտական մանրագին եւ երկարատեւ հետախուզումների շնորհիւ մեզ յաջողուեց պարզել յուշարձանի՝ այսօր աշխարհի տարբեր գրապահոցներում եւ գրադարաններում պահուող ձեռագրերի ընդհանուր քանակաութիւնը՝ թուով 20 ամբողջական ձեռագիր: Յայտնաբերուեցին նաեւ մի շարք պատահիկներ՝ մագաղաթեայ եւ թղթէ, բոլորն էլ հնագոյն գրչութեամբ 10-11-րդ դդ., որ վկայում են ժամանակին յուշարձանի մատնագրական հարուստ կեանքի մասին: Պատահիկները՝ աղճատ, պակասատր վիճակում անգամ փաստական անգնահատելի միթ են պարունակում երկի բնագրի, մասնաւորապէս նրա բուն մասի՝ 362 հարցմունքներից շուրջ 184-ի մասին: Աւելին, նրանք ինքնին հաւաստում են «Գիրք Հարցողաց»-ի եւս մէկ տասնեակ ձեռագրերի երբեմնի գոյութիւնը: Հնարաւոր է դառնում առաջին անգամ տալ այդ ձեռագրերի լիակատար ցանկը, նրանց գիտական համակողմանի մկարագրութիւնը եւ ծագումնաբանական աղիւսակները, փաստական հարուստ, ըստ էութեան լիակատար հիմքով ներկայացնելու համաշխարհային հայրաբանական գրականութեան դասական մոտումներից մէկի կեանքը հայկական ձեռագրական աշխարհում:

«Գիրք հարցողաց»-ի հայերէն ձեռագրերն են

- 1 - A Մաշտոցի անուան Մատենադարան, թիւ 5595, 1279թ.
- 2 - B -,-,- թիւ 707, 13-րդ դ.
- 3 - C -,-,- թիւ 1500, 1283թ.

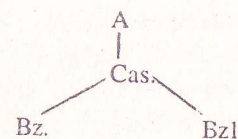
- 4 - D -,- թիւ 1924, 1653թ.
 5 - E -,- թիւ 829, 1657թ.
 6 - H -,- թիւ 2311, 1348թ.
 7 - HI -,- թիւ 4145, 1621-1655թթ.
 8 - Q -,- թիւ 436, 1790թ.
 9 - R -,- թիւ 1330, 1711թ.
 10 - S -,- թիւ 524, 18-րդ դ.
 11 - Bz Ջմնադի վանքի մատենադարան, թիւ 139, 1829թ.
 12 - Bzl -,- թիւ 474, 1829թ.
 13 - G Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանք, թիւ 336, 1298թ.
 14 - K -,- թիւ 406, 1319թ.
 15 - L -,- թիւ 470, 1683թ.
 16 - T -,- թիւ 619, 1721թ.
 17 - Gal. 84 Ղալաթիայի Ազգ. Մատենադարան թիւ 84, 1675թ.
 18 - J Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ փրկիչ վանք, թիւ 390, 1173թ.
 19 - V2 Վեցեոսիկ Մխիթարեան մատենադարան, թիւ 1209, 14-րդ դ. (°)
 20 - Cas. Հոռնի Կազանաթենսե գրադարան, թիւ 2053, 1625թ.

Ձեռագրական ցիւթի գերակշիռ մասին մենք ծանօթացել ենք տեղում՝ Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանում (10 ձեռագիր), Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանում (1 ձեռագիր), Հոռնի Կազանաթենսե գրադարանում (1 ձեռագիր), Վեցեոսիկի Մխիթարեան մատենադարանում (1 ձեռագիր), մնացեալներին՝ մանրածապաւենների (4 ձեռագիր) և լուսանկարների (շուրջ երկու տասնեակ պատուհիկ) միջոցով:

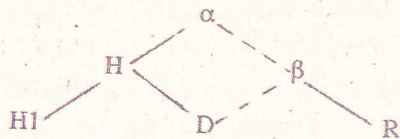
Դեզ հասած քսան ձեռագրերից առաջին մեզ անմատչելի երեքի մասին (առաջին երկուսը պահուել են Ջմնադի վանքի գրադարանում No. 139 և No. 474 (Ամտոնեան ֆոնդ) ձեռագրեր, երրորդը պատկանում է Պոլսի նախկին ազգային Ղալաթիոյ մատենադարանին) որոշակի պատկերացում ունենք ձեռագրացուցակներից:

Ձեռագրերի մեր կատարած քննութիւնը պարզեց, որ յուշարձանի հայերէն թարգմանութիւն մեզ է հասել մեկ՝ եզակի, իր ներսում առանձին ենթախմբերի բաժանուող խմբագրութեամբ: Յիշեալ ենթախմբերի ձեռագրագիտական եւ բնագրագիտական լանգամանակից քննութիւնը տրուած է մեր հրատարակութեան 1-ին հատորում (էջ XV-XLV): Ստորեւ ներկայացնում ենք վերջիններիս ծագումնաբանական ընդհանուր պատկերը եւ սխեմաները:

Ա. Մաշտոցի անուան Մատենադարանի No. 5595 ձեռագիր (1279թ.) A, որ Երեւան է բերուել Վասպուրականից, 1915 թուականից յետոյ: Էլեւելով ձեռագրական մի շարք տունեալներից՝ բնագրային ակնառու մամուլութիւններ, նոյնական յիշատակարաններ, գրչական ընդհանրութիւններ եւ այլն, կարող ենք պնդել, որ սրանից է սերում Հոռնի Կազանաթենսե գրադարանի No. 2053 - Cas. ձեռագիրը, որն էլ իր հերթին ծնունդ է տուել Ջմնադի վանքի No. 139 (Bz.) եւ No. 474 Ամտոնեան ֆոնդի (Bzl) գրչագրերին: Թէպէտ վերջիններս մեր ձեռքի տակ չունենք, բայց ձեռագրացուցակների հաղորդած ձեռագրական տունեալներից էլեւելով, կարող ենք հաւաստել այդ ծագումնաբանական կապը: Այսպիսով, սոյն ձեռագրախմբի ծագումնաբանական սխեման միանգամայն յստակ է, առանց անյայտ օղակների.

Բ. Այս ենթախմբի հնագույն նախօրինակը Մաշտոցի անուան Մատենադարանի No.2811-Ի ձեռագիրն է, որի ամբողջական ընդօրինակությունն է Մատենադարանի No. 4145-ԻI գրչագիրը: Այն պահպանել է գաղափարի ենթավերնագրերը, յիշատակարանները, էջակալման համակարգը, նոյնիսկ հարցմունքների հերթա-կայության որոշ խախտումները: Ուշագրավ է, որ H1-ի գրիչը բազմիցս նոյնությամբ պատճենել է նաև գաղափարի գրչի «յիշեա զՅովհաննէս» յիշատակագրությունը: H-ից ոչ անմիջականօրէն սերուած, սակայն նրան մերձաւոր ձեռագրերից են Մատենադարանի No.1924-D եւ No. 1330-R օրինակները: Այս խմբի նշուած բոլոր միատրներն էլ սերում են մի անձանօթ նախաքնագրից.

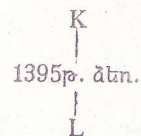

2. Այս ենթախմբին պատկանող երկու օրինակը՝ Մատենադարանի No.436-Q եւ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի No.619-T ձեռագրերը՝ հիմնականում նոյնական, պատրաստուել են Կ.Պոլսում: Առաջինի ընդօրինակողը՝ «Բռաբիոն նոտարը», Կ.Պոլսի յայտնի գրահրատարակիչ Մատթէոսի չնոյրն է, ուստի եւ կարելի է ենթադրել, որ ձեռագիրն ընդօրինակուած լինի տպագրութեան համար: Երկու ձեռագրերում էլ ուղղակի մատնաշնուածներ կան այն մասին, որ ընդօրինակուել են Ղալաթիացի ազգ. մատենադարանի No. 84- Gal. 84 ձեռագրից: Վերջինիս ստացող Տէր Սուքիասը Պոլսին մերձակայ Բուրսա քաղաքի արքեպիսկոպոսն էր, որտեղից ձեռագիրը հեշտությամբ կարող էր տարուել Պոլիս եւ ընդօրինակուել: Այս ձեռագրերի հետ բազմաթիւ անշփոթելի նոյնություններ է դրսեւորում Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի No.336-G ձեռագիրը գրուած աւելի վաղ՝ 1298 թուականին: Արդ, T եւ Q ձեռագրերի ուղղակի ընդօրինակումը Gal. 84 -ից եւ նրանց բազմաթիւ ակնառու

աղերսներ G-ի հետ, թոյլ են տալիս այս խումբը պատկերել հետեւեալ կերպ.

Դ. Այս ենթախմբից մեզ յայտնի է երկու գրչագիր Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի No.470-L եւ No.406-K, որոնց բնագրային իրաւասկութիւնը՝ նոյնական որոշ յաւելումների, թերիների, տարրն-թերցումների եւ սխալների առումով, վկայում է նրանց մերձաւոր ազգակցութիւնը: Ընդ որում, L-ը բերում է մի յիշատակարան՝ քաղուած 1395թ. կազմուած իր գաղափարից, որը կարող է դիտուել իբրեւ մի միջակա օղակ L-ի եւ K-ի միջեւ.

Ձեռագրերի ծագումնաբանական սոյն կապերի բացայայտումը մեզ լիակատար հիմք տուեց քննական բնագրի պատրաստման ժամանակ զանց առնել Bz., Bz1, Cas., D, H1, Gal. 84, R, Q, S, T, V2 օրինակները՝ իբրեւ յետագայ ընդօրինակություններ մեր տրամադրութեան տակ եղող աւելի վաղ եւ արժէքաւոր A, G, H, K գրչագրերի: Սրանց պէտք է յաւելել նաև B, C, E, J ոչ պակաս արժէքաւոր ձեռագրերը, որոնցից C -ն Մխիթար Այրիւանեցու նշանաւոր ճառընտիրն է, իսկ J -ն՝ հնագույնը առհասարակ «Գիրք հարցողաց»-ի ձեռագրերի մէջ:

Գոյություն ունեն վերոյիշեալ ութ ձեռագրերի ազգակցական բարդ կապերի բազմաթիւ ցուցանիշներ, որոնցից շատ կարեւոր է հարցմունքների թուի տատանումը 361-ից 362-ի միջեւ տարբեր

ձեռագրերում: Յուշարձանի բուն պատմությունը եւ լուսարէն բնագրի հետ թարգմանութեան հարաբերակցութեան ճշտորոշման առումով առաւել կարեւոր է 111, 158, 192 հարցմունքների ծաւալը, որը CGJ ձեռագրերում լրիւ համաձայնում է լուսարէն բնագրին, իսկ A E H K -ում փոքր ինչ մեծ է: Այս կետում բաւական հետաքրքիր է J հնագոյն ձեռագրի գրաւած դիրքը, որը մերթ մօտենում է A խմբի, մերթ՝ CG խմբի ձեռագրերին: Բննուած երեւոյթը կարող է ունենալ երկու հնարատր բացատրութիւն. կամ հայերէնի լուսարէն նախօրինակը այս կետում եղել է աւելի լիակատար, քան մեր մինչեւ օրս յայտնի լուսարէն միակ տեքստը, կամ այն հայկական հնագոյն լուսարէն է: Իրերի ներկայ վիճակով առայժմ դժուար է ստոյգ որոշել այդ: Յետագայ ուսումնասիրութիւնները այս ուղղութեամբ եւ լուսարէն այլ բնագրերի յայտնաբերումը, թերեւս, յստակութիւն կմտցնեն խնդրում:

Բնագրերի պատրաստման եւ հրատարակութեան սկզբունքները

Ներկայ երկհատոր հրատարակութիւնը, ինչպէս արդէն ասել ենք, «Գիրք հարցողաց»-ի հայերէն թարգմանութեան առաջին, լիակատար, գիտա-քննական հրատարակութիւնն է, որ ներկայացնում է յուշարձանի հայերէն տարբերակի բնագիրը եւ նրա իտալերէն թարգմանութիւնը: Առաջին հատորը (371 էջ) լատկացում է «Գիրք հարցողաց»-ի հայերէն բնագրին՝ ուսումնասիրութեամբ, տողատակային այլընթերցումներով, ձեռագրերի գիտական նկարագրութեամբ, յատուկ անունների համադրական ցանկով (տես Basilio di Cesarea, *Il Libro delle Domande* (Le Regole), edito da Gabriella Uluhogian, C.S.C.O. vol. 536 (Script. Arm. 19), Lovanii, 1993).

Երկի հայերէն թարգմանութեան գիտա-քննական բնագիրը պատրաստուած է հայերէն ուր ձեռագրերի համեմատութեամբ: Դրանք 13-17-րդ դարերում ստեղծուած, մեր հրատարակութեան մէջ A B C E G H J K պայմանական նիշերով ներկայացուած

գրչագրերն են, որոնցից A-ն վերցուած է իբրեւ հիմք ձեռագիր, իսկ մնացածները ներկայացնում են նրա համեմատութեամբ, մերթ իբրեւ նախընտրելի. մերթ՝ տողատակային այլընթերցումների տեսքով: Յուշարձանի հրատարակութեան մէջ օգտագործուել են նաեւ նրա մնացեալ գրչագրերի եւ պատառիկների տուեալները:

Երկրորդ հատոր (261 էջ) ներկայացնում է «Գիրք հարցողաց»-ի հայերէն տարբերակի իտալերէն թարգմանութիւն՝ ուսումնասիրութեամբ, ծանօթագրութիւններով՝ նախատեսուած մասնատրապէս օտարազգի հայագէտների, յուշարձանի լուսարէն բնագրի մասնագէտների, հայրաքանական գրականութեամբ զբաղուողների, բիւզանդագէտ բնագրագէտների համար, աստուածաշնչեան եւ յատուկ անունների առանձին ցանկերով, լուսարէն եւ հայերէն հարցմունքների համեմատական աղիսակով: Ելնելով սոյն հատորի նպատակներից, առաջաբանը շօշափում է մասնատրապէս հայերէն թարգմանութեան իրաչատկութեան խնդիրը եւ իտալերէն թարգմանութեան սկզբունքները (տես Basilio di Cesarea, *Il Libro delle Domande* (Le Regole), tradotto da Gabriella Uluhogian, C.S.C.O., vol. 537 (Script. Arm. 20), Lovanii, 1993).

Տեղագրերի քննութիւնը եւ լուսարէն նախաբնագրի հետ հայերէն թարգմանութեան համեմատութիւնը կատարուած է երոպական եւ հայկական բնագրագիտութեան մշակած ընդհանուր չափանիշների եւ սոյն հրատարակութեան ինքնաչատուկ բնոյթով թելադրուած ուրոյն սկզբունքների կիրառումով:

Յուշարձանի բնագիրը վերարտադրելիս, բնականաբար մեր կողմից նկատի են առնուած գրչագրերի ներքին յատկանիշները՝ նրանցում առկայ բնագրի լիակատարութիւնը, անխաթարութիւնը, հարազատութիւնը նախաբնագրին, գրչութեան ժամանակը, որակը եւ այլն: Ինքնին հասկանալի է, որ տարընթերցումների ընտրութեան մեր գլխատր չափանիշը եղել է լուսարէնի հետ թարգմանութեան մերձատրութեան աստիճանը, քանի որ, ինչպէս ցոյց են տալիս փաստերը, «Գիրք հարցողաց»-ի թարգմանչի նպատակը տուեալ

դէպքում եղել է որքան հնարաւոր է բնագրից չհեռանալը: Օրինակ, հարցմունքերի § 147-ում μετὰ τῶν καταφοροντικῶς ἔχόντων թարգմանուել է «ընդ այնպիսին, որք արհամարհութեամբ ունին» (A H) եւ «ընդ այնպիսին, որք արհամարհութիւն ունին» (B C E G J K): Թէեւ երկրորդ ձեւը վկայուած է գրչագրերի մեծ մասում եւ անկի հարազատ է դասական հայերէնի քերականութեանը, մենք ընտրել ենք առաջինը, որտեղ «արհամարհութեամբ ունին» կապակցութիւնը բառացիօրէն նշանակում է ἔχω+ մակբայ կառուցումների հետ, որտեղ հայերէն մակբայը տրուած է գործիական հոլովով, ինչպէս ուրիշ բազմաթիւ տեղերում (տես՝ §§ 107, 582, 776 եւ այլն): Այլ խնդիր է, թէ սա կարող է խօսել թարգմանչի դրսեւորած ոչ բաւարար ճկունութեան մասին, բայց որ այն ուղղակի յունարէնի պատճենն է (որ ներկայ դէպքում էսկան է), փաստ է: Մեր ծանոթութիւնների մէջ առանձնապատու նշանակութեան են արժանացել հայերէն բնագրում նկատուող բոլոր տեսակի շեղումները յունարէնից (բառիմաստային, քերականական, կառուցումաբանային եւ այլն): Ընդ որում, դրանք «շեղումներ» կարող են համարուել սոսկ պայմանականօրէն, քանի որ մի մասը վկայուած է յունարէն տեքստի տողատակերում, այսինքն, ի վերջոյ, դարձեալ բխում է յունարէն ձեռագրերից եւ ոչ թէ թարգմանչի կամայականութեան արդիւնք է: Սրա հետեւութեամբ, հայերէնի այն «շեղումները» եւս որ չեն վկայուած յունարէն տպագրում, պահանջել են խիստ զգուշատր մօտեցում, քանի որ կարող են եզրադրել յունարէն մի բնագիր, որը մեզ չի հասել, սակայն վկայում է հայերէն թարգմանութեան շրջանի յունարէն բնագրի վիճակը, մանաւանդ, եթէ նկատի ունենանք, որ, ինչպէս նկատեցինք, յունարէն ձեռագրերը ժամանակի առումով անկի ուշ շրջան են ներկայացնում, քան հայերէն թարգմանութիւնը: Այս իմաստով հրատարակութեան երկու հատորները իրականացնում են հարցերի մի ամբողջ համակարգ՝ առանձին խմբաւորումներով: Այս եղանակով ներկայացնում է աղբիւրագիտական բանասիրական մի մեծ արժէք միթէ, որ փաստօրէն գիտական լայն շրջանաւորութեան մէջ են դրում առաջին անգամ եւ որը հայագետների եւ

բիւզանդագետների թարգմանական հնագոյն յուշարձանների պատմութեան զբաղուողների համար կարող է հիմք հանդիսանալ յետագայ համալիր քննութիւնների ժամանակ:

Ատենախօսութեան թեմայով հեղինակի հրատարակութիւնները

1) Contributi allo studio della traduzione armena dell' «Hexaameron» di Giorgio di Pisidia, in "Atti del Sodalizio Glottologico Milanese", XII (1959) [1962], n. 1-2, p. 19-27.

2) Contributi allo studio della tradizione manoscritta del Basilio armeno: I) il mscr. 5595 di Erivan, in "Rendiconti dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, classe di Lettere", Milano, n. 109 (1975), p. 210-225.

3) Tecnica della traduzione, particolarita' lessicali, calchi sintattici della versione armena dell'«Asceticon» di Basilio, in "Handes Amsorya", 89 (1975), n. 10-12, col. 405-422.

4) Note sul testo della traduzione armena dell'«Asceticon» di S. Basilio Magno, in "Rendiconti dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, classe di Lettere", Milano, n. 110 (1976), p. 114-122.

5) Repertorio dei manoscritti della versione armena di S. Basilio di Cesarea, in "Basil of Caesarea, Christian, Humanist, Ascetic" (ed. P. J. Fedwick), Pontifical Institut of Medieval Studies, Toronto, 1981, vol. 2, p. 571-588.

6) Un rotolo manoscritto inedito del Museo Storico di Sofia, in "Atti del Terzo Simposio Internazionale di Arte Armena-1981", Venezia-San Lazzaro, p. 606-615.

7) La tradizione manoscritta della versione armena dell'«Asceticon» di S. Basilio, in "Le Muséeon", n. 100 (1987), p. 363-376.

8) Problèmes d'onomastique dans la version arménienne des «Progymnasmata» de Théon, in "Handes Amsorya", 101 (1987), cc1 669-675.

9) Sur l'onomastique des oeuvres de traduction: la version arménienne des «Progymnasmata» de Théon. in "SILTA", Bologna, 15 (1986), n. 1-3, p. 97-106.

10) «Տեառն ասելով». լուսարեւի բացարձակ սեռականի թարգմանությունը Բարսեղ Կեսարացու հայերեն բնագրում, Պատմաբանասիրական հանդես, 1989, 1 (124), էջ 167-176

11) In margine alla versione armena dello <Hexaemeron> di Giorgio di Pisidia, in "Rivista di Bizantinistica", t. 1, fasc. 1, Bologna 1991, p. 91-109.

12) Նկատողություններ Գևորգ Պիսիդիսի «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության մասին, Բանբեր Երեւանի համալսարանի, 1992, 1, էջ 167-173

13) La tradizione medievale armena sull'origine delle Regole di S. Basilio, in "Studi e Ricerche sull'Oriente Cristiano", 14 (1991), 3, p. 341-346.

14) Traduzioni armene di testi bizantini: problemi di edizione, in "Rivista di Bizantinistica", t. 2 (1992)

15) Բոլոնիայի հայերեն ձեռագիր թիւ 3291, Բանբեր Երեւանի համալսարանի, 1993, 2, էջ 105-114

16) La versione armena dei <Progymnasmata> di Teone: miniera per il recupero dei testi classici, in "Autori classici in lingue del Vicino e Medio Oriente" vol. II, Roma 1994, p. 127-132.

17) Ricerche filologico-linguistiche su antiche traduzioni armene di testi greci, in "Autori classici in lingue del Vicino e Medio Oriente", vol. II, Roma 1994, p. 278-285.

Գրախօսություններ.

1. G. Lafontaine-B. Coulie, La version arménienne des Discours de Gregoire de Nazianze, in "Bazmavep", 142 (1984), n. 3-4, col. 344-346.

2. Կիմ Մուրադեան, Գրիգոր Նազիանզացիի հայ մատենագրության մէջ, Բազմավէպ, 142 (1984), 3-4, սիւն. 347-350

Պատմաբան
30

Գտնվելը 8

Տպագրվել 180

Տպագրվել է 22 ԳՍ հասարակական գիտությունների
գիտական ինստիտուտի կենտրոնի տնտեսական
տեղամասում, Երեւան-1, Արտ. լուս. 15.